

דת ומוסר במקרא ובספרות חז"ל

המילה "דת" מתייחסת בעברית מודרנית ליחסים שבין אדם לאלוהיו ונתפסת כשונה ואפילו בלתי קשורה ליחסים מוסריים, חברתיים-כלכליים שהם תחומים "חילוניים"¹. אך נוכל להיווכח בנקל בעובדה שבמקרא ובספרות חז"ל, תחומים אלה אינם נפרדים באופן כה חד, ויש ביניהם קשר שיש לבדוק את מהותו. סוגיית היחס שבין דת למוסר היא סוגיה שהרבו לעסוק בה לאורך הדורות וזו סוגיה מרכזית גם בהגות היהודית העכשווית. ההבחנה בין עבירות שבין אדם למקום לעבירות שבין אדם לחבירו מופיעה בספרות חז"ל. וברגע שהבחנה זו נעשתה, נשאלת שאלת היחס ביניהם: מה חשוב ממה? מה משרת את מה? והאם ההבחנה, משמעה גם הפרדה, כלומר, האם ניתן לשמור רק על מצוות שבין אדם לחבירו ולהתעלם ממצוות שבין אדם למקום או להיפך? מובן שחכמים שונים מבטאים עמדות שונות, למן חז"ל ועד היום הזה.

מהו היחס בין הציר ש"בין אדם למקום" לציר ש"בין אדם לחבירו" במקרא? עצם ניסוח השאלה באופן זה הוא, כאמור, אנכרוניסטי שכן אלה הם מושגים שמוצאם בספרות חז"ל. נושא עקרוני זה לא ימוצה כאן, אלא ייבחנו דוגמאות אחדות ליחס שבין שני הצירים הללו, שניתן להבחין בהם במקרא.

נתחיל מבראשית, כאשר קין רוצח את הבל אחיו ואומר לו אלוהים "מה עשית? קול דמי אחיך צועקים אלי מן האדמה" (בראשית ד 10). דם האח "צועק" אל האל. האם הרצח הוא עבירה שבין אדם למקום או בין אדם לחבירו? נראה שגם וגם.

ועוד, כאשר אשת פוטיפר מנסה לפתות את יוסף, הוא אומר לה: "הן אדוני לא ידע אתי מה בבית וכל אשר יש לו נתן בידי. איננו גדול בבית הזה ממני ולא חשך ממני מאומה כי אם אותך כאשר את אשתו ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת **וחטאתי לאלוהים!**" (בראשית ט 8 - 9) האם החטא שמפניו חושש יוסף הוא כלפי פוטיפר או כלפי אלוהים? נראה שגם וגם.

בעשרת הדיברות ניכר הבדל בין דיברות שבין אדם למקום לדיברות שבין אדם לחבירו ויש אף הנוהגים למנות ולהבחין בין חמשת הדיברות הראשונות שהן כביכול "בין אדם למקום" לחמש האחרונות שהן "בין אדם לחבירו". אלא שהבחנה זו היא רחוקה מלהיות מדויקת שכן על השבת (הדיבר הרביעי) נכתב: "ויום השביעי שבת לה' אלוהיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך" (שמות כ 10) האם השבת היא לה' או לאדם וכל מי שתלויים בו – כלומר מצווה שבין אדם לחבירו? נראה שגם וגם.

הדיבר שאחריו מנוסח כך: "כבד את אביך ואת אימך למען יאריכון ימך על האדמה אשר ה' אלוהיך נותן לך" (שם יב) כאמור, פרשנים מסוימים התייחסו למצווה זו כאל מצווה שבין אדם למקום שכן נראה שאלוהים "שם" עליה את מלוא כובד משקלו אלא שמוזר להתעלם מן העובדה שמושא המצווה הם בני-אדם, הוריו של המצווה. אם כן, נראה שגם מצוות כיבוד הורים היא מצווה שבין אדם למקום ומצווה שבין אדם לחבירו כאחד.

ועוד, פרק כה בספר ויקרא מפרט מצוות רבות שגם בהן נראה שקשה להבחין האם המצווה כפי שהיא מנוסחת היא מצווה שבין אדם למקום או מצווה שבין אדם לחבירו. למשל, על השמיטה

¹ אחת מן העובדות הבולטות ביותר בהקשר זה היא שהסמכה לרבנות במדינת ישראל כוללת לימודים של דיני כשרות, שבת ונידה, כאילו אין לרב שום נגיעה ועניין ביחסים שבין אדם לחבירו. במאמר אשתמש במילה זו במשמעותה המקובלת, כפי שניכר מן הכותרת. אין לי מילה אחרת בעברית.

נכתב: "ושבתה הארץ שבת לה" (ויקרא כה 2) ואז, כעבור פסוקים אחדים: "והיתה שבת הארץ לכם לאוכלה לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך" (שם 6). אם כן, השמיטה היא מצווה שבין אדם למקום או בין אדם לחבירו? נראה שגם וגם. בהמשך הפרק מופיע הביטוי "ויראת מאלוהיך" שלוש פעמים ו"אני ה' אלוהיכם" גם שלוש פעמים, וכל זאת בהקשר של מצוות שנראות כמצוות שבין אדם לחבירו. נראה שאלוהים כביכול "מתייצב" בצורה עוד יותר מודגשת מאחורי מצוות מוסריות בפסוקים: "והארץ לא תימכר לצמיתות כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי" (שם 23) כדי להדגיש את תוקפן המוגבל של כל עסקאות המקרקעין שבין בני אדם, וכן, הפסוק "כי לי בני ישראל עבדים, עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים, אני ה' אלוהיכם" (שם 55) כדי לתמוך בחוקי העבדים העבריים והחובה להגביל את משך עבודתם. פרק זה מדגים בצורה בולטת את העובדה שלעיתים קרובות, מצוות שבין אדם לחבירו הן גם מצוות שבין אדם למקום וההבחנה החדה ביניהם אולי אינה מדויקת.

נביאים רבים בהם ירמיה (פרק 2 למשל), ישעיה (פרק נח למשל), הושע (פרק 1 למשל) ועמוס (פרק ד' למשל) מביעים שאט נפש מגישה "דתית" שאינה קשורה בתיקון חברתי. לדבריהם, מה שאלוהים דורש ממאמיניו הוא בראש וראשונה, חברה הנלחמת בעוולותיה. פולחן המתקיים בנפרד מתפיסה זו הוא פולחן זר ולא רצוי בפני האל.

אין להסיק מכך בחופזה שאין בתורה מצוות שהן מצוות שבין אדם למקום, דוגמת חוקי הפולחן בבית המקדש ואיסורי העבודה הזרה. אך במקרים רבים, נראה שהקשר שבין הציר האופקי לציר האנכי הדוק הרבה יותר ממה שנראה במבט ראשון. המצוות שבין אדם לחבירו הן מצוות שמקורן באל המצווה והוא מתייצב להגנתן ולהגנת האנשים החלשים שעליהם נועדו החוקים לשמור, כאחד. לפיכך אפשר לחשוב שמצוות שבין אדם לחבירו הן מעצם טיבן כמצוות, גם מצוות שבין אדם למקום. או, במילים אחרות, אין הפרדה ברורה בין דת למוסר. התנהגות חברתית ראויה היא צווי דתי והצווי הדתי מכוון, בין השאר (ואולי בעיקר, אך זה אינו חד-משמעי) לעיצוב חברה מתוקנת.

אפנה כעת לספרות חז"ל:

"שמעון הצדיק היה משיירי אנשי כנסת הגדולה. הוא היה אומר, על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, ועל העבודה, ועל גמילות החסדים" (אבות א ב).

התפיסה הבסיסית ששמעון הצדיק מבטא כאן היא של שלושה עמודים של העולם. לפי מטאפורה זו, נטילת אחד מן העמודים ממוטטת את העולם. העבודה (פולחן בית המקדש) שהיא "דתית" במהותה, וגמילות החסדים שהיא חברתית במהותה - ולימודם של שני התחומים, הכרחיים בו-זמנית ובאותה המידה לקיום העולם. לא מקובל לדבר היום על "השקפת חז"ל" ואולם דבריו של אחרון אנשי הכנסת הגדולה בראש מסכת אבות, אינם מבטאים עמדה שולית או אוטורית בספרות חז"ל.

הביטויים "בין אדם למקום" ו"בין אדם לחבירו" מופיעים יחדיו ומובחנים בספרות חז"ל בהקשר של יום הכיפורים.

"עבירות שבין אדם למקום יום הכיפורים מכפר. עבירות שבין אדם לחבירו אין יום

הכיפורים מכפר עד שירצה את חבירו" (יומא ח ט)²

כאן מופיעה הבחנה בין התחומים והבדלה בהתייחסות. מדובר על עבירות ולא על מצוות. האם נוכל לקבוע בוודאות שכשם שיש עבירות שבין אדם למקום שאינן עבירות שבין אדם לחבירו הרי שיש גם

² ראו גם ירושלמי יומא פ"ח ה"ז דף מד טור ג'; ספרא אחרי מות פרשה ה ח; פסיקתא רבתי פסקה לח "הרנינו"; ויק"ר טז "כי ביום"; הסוגיה מן התלמוד הבבלי (יומא פז ע"א – ע"ב) תדון להלן עם פירושו של לוינס לסוגיה.

מצוות כאלה? האם זה מקרה שאין ביטוי כזה "מצוות שבין אדם למקום" בכל ספרות חז"ל? אינני יודעת. על כל פנים, מה שאפשר ללמוד מן המשנה הוא שתהליך הכפרה על עבירות שבין אדם לחבירו מורכב יותר מתהליך הכפרה על עבירות שבין אדם למקום, וגם, שכל עבירה שבין אדם לחבירו היא גם עבירה שבין אדם למקום, ולכן לא די בריצוי החבר אלא נחוץ גם יום הכיפורים לכפרתם. וזה חשוב מאוד אם מנסים ליצר סולם ערכים ולברר מה חשוב ממה.³ מה שמשמע מן המשנה הוא שעבירות שבין אדם לחבירו אינן חמורות פחות מעבירות שבין אדם למקום, שכן יש בהן לפחות מרכיב של עבירה שבין אדם למקום מעבר לעבירה החברתית. בהקשר זה אצטט סיפור קצר ממסכת ראש-השנה:

שאלה בלוריא הגיורת את רבן גמליאל: כתיב בתורתכם "אשר לא ישא פנים" (דברים י 17) וכתיב "ישא ה' פניו אליך" (במדבר ו 26). נטפל לה רבי יוסי הכהן. אמר לה: אמשול לך משל למה השבר דומה. לאדם שנושה בחבירו מנה וקבע לו זמן בפני המלך. ונשבע לו בחיי המלך. הגיע זמן ולא פרעו. בא לפייס את המלך. ואמר לו: עלבוני מחול לך. לך ופייס את חברך, הכא נמי [כאן גם] כאן [ישא ה' פניו אליך] בעבירות שבין אדם למקום וכאן [אשר לא ישא פנים] בעבירות שבים אדם לחבירו. (ראש-השנה יז ע"ב)

עולה מכאן שאף אם ניתן לחשוב על עבירות שבין אדם למקום שאינן עבירות שבין אדם לחבירו, הרי שאין עבירות שבין אדם לחבירו שאינן עבירות שבין אדם למקום, והכפרה עליהן מצריכה עבודה כפולה. אלוהים אינו מכפר על ההיבט הבין-אישי של העבירה.

אפשר היה לבחון גם את היחס בין אמת ושלוש בספרות חז"ל ולראות שגם בין שני המושגים הללו המבטאים את הציר האופקי (שלוש) ואת הציר האנכי (אמת) – ישנו מתח פורה ושניהם נראים נחוצים מאוד לקיומו של העולם.⁴

במדרשה באורנים, התחלנו את מסענו היהודי מלימוד תורה. כשלימוד זה נתפס לאו דוקא קשור לתיקון חברתי וגם לא כעניין דתי אלא יותר כמסע תרבותי אל שורשי מקורותינו. בשנים הראשונות אף אימצנו תפיסה דיכוטומית בין יהדות לחברה.

ככל שהעמקנו ללמוד, התחוור מה שנראה ממאמר קצר זה, כלומר, שלא ניתן להפריד יהדות מחברה, צדק חברתי ומעשים לתיקון עולם. יהדותנו מלמדת אותנו שעלינו לדאוג לתיקון החברה ועוולותיה, לדאוג לחלשים ולמודרים שבה ולהעצים אותם כשותפים מלאים במורשת ובתרבות, בחברה ובכל נכסיה. כלי העבודה שלנו הם תרבותיים-קהילתיים.

מתוך המאמר "[דת ומוסר בהגותו היהודית של עמנואל לוינס](#)", דעת 70 (חורף תשע"א) 2011, עמ' 133-158.

אליזבת גולדוין
www.elisabeth.co.il
elisabeth.goldwyn@gmail.com

³ זו סוגיה חשובה שיש לה השלכות מעשיות יומיומיות. רק לשם דוגמא, נהג שבשעת בוקר מוקדמת מתפלל מתוך סידור תוך כדי נהיגה, ובשל כך נוהג בהיסח הדעת ועלול לפגוע באדם אחר – האם נכון הוא עושה?

⁴ ראו אבות פ"א מ"ח; תוספתא סנהדרין פ"א ה"ג; ירושלמי סנהדרין פ"א ה"א דף יח טור ב; וירושלמי מגילה פ"ג ה"ו דף עד טור ב. ראו גם סטטמן דניאל ושגיאל אבי, "תלותו של המוסר בדת במסורת היהודית", סטטמן דניאל ושגיאל אבי (עורכים), דת ומוסר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1993, 115 – 144. במאמר זה יוצרים הכותבים הבחנה בין "תיות התלות החזקה", שלפיה למוסר עצמו אין קיום בלא הדת, ובין "תיות התלות החלשה" שלפיה "אף שתוקפו של המוסר עשוי להיות בלתי-מותנה בדת, מימושו בפועל מותנה בה. טענתם היא שהדעה השניה היא הרווחת בהגות היהודית לדורותיה והיא גם המשפיעה ביותר על פסיקת ההלכה. לפי מסגרת מושגית זו, הרי שלוינס משתלב היטב בתיות התלות החלשה. והשוו גם לוריא יובל, "דת, מוסריות ומודרניות", שם 23 – 34.